

GYÁNI GÁBOR

A szintézis akarása és a közvetítő szerep

ROMSICS IGNÁC PORTRÉJÁHOZ

„Ami a legfontosabb – s ami a történezt elsősorban történésszé teszi – , az nem a szakma módszertanának ismerete, s nem is választott ars poeticája, hanem agyműködésének és szenzibilitásának különlegessége, vagyis tehetsége. S ez nem függ kortól, világnézettől, módszertől és technikától. Minden kornak és minden iskolának megvoltak és megvannak a maga tehetségei, tisztos iparosai és epigonjai. A szorgalmas kismesterek és az epigonok idővel a feledés homályába merülnek, a tehetséggel megáldott nagyok viszont tartós hagyománnyá válnak.”¹ Azért idéztem némileg hosszabban Romsics ekként megvallott ars poeticáját, hogy rámutassak: a mese róla is szól, hiszen a minden kortól, világnézettől, módszertől és technikától független, vagyis csupán a maga tehetségéből nagyot és maradandót alkotó historikusok között foglal helyet ő is.

26 évesen, 1977-ben robbant be Romsics a történész szakma élvonalába, midőn kecskeméti levéltárosként megírta, majd a Valóság hasábjain két részben publikálta *A Duna melléki ellenforradalom* című tanulmányát.² A szerző mondhatni a partvonalon kívülről, vagy ahogy egykor ő maga fogalmazott: „egyenesen az utcáról” jelentkezett játékra,³ hogy azon nyomban gólt is rúgjon. A Kalocsa melletti Alsómégyen született, volt olvasható a cikk után közreadott szerzői életrajzban, majd tanárképző főiskolát végzett, hogy ezt követően folytassa tovább tanulmányait a budapesti egyetem történelem szakán. Végül vidéki levéltárosként kezdte meg felnőtt életútját. A Valóságbeli cikk publikálását követően viszont hamar felívelt a pályája: hamarosan a fővárosba került, miután a szakma akkori fellegvárába, az Akadémia Történettudományi Intézetébe hívták tudományos munkatársnak.

A fiatal vidéki levéltáros azzal hívta fel magára elsősorban a figyelmet, hogy vitathatatlan bizonyosságot tett agyműködésének és szenzibilitásának a különlegességéről. Mert miről is szól a később könyvvé fejlesztett,⁴ eredetileg a Valóságban publikált tanulmány? Nem másról, mint a diktatúrával szembeni társadalmi, közvetlenül népi vagyis paraszti ellenállás „racionalizmusáról” és történelmi létjogosultságáról. Ez önmagában szemlélve akár közhely is lehetne, ha történetesen nem épp a Tanácsköztársaság az a diktatúra,

¹ Romsics Ignác: A történész mestersége. Rubicon, 2003/6. 5.

² Uő: A Duna melléki ellenforradalom (I. rész). Valóság, 1977/1. 18–36.; II. rész. Valóság, 1977/2. 56–69.

³ Történészek felelnek. Romsics Ignác. Mozgó Világ, 1979/5. Október, 125.

⁴ Romsics Ignác: A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben. Akadémiai, Bp., 1982.

amely ezt az oly hosszú időn át csak ellenforradalomként megbélyegzett népi önvédelmi küzdelmet kiváltotta. Romsics kétségtelen szellemi bátorsága és az általa előadott – a források révén gondosan alátámasztott⁵ – történet vitathatatlan szakmai hitele és hihetősége együtt kezeskedett a szerző kivételes tehetségéért.

Időzzünk el még kissé historikusunk rendhagyó pályakezdésénél. Nem feledkezhetünk meg azon nem sokkal későbbi írásáról sem, melyben Buday Dezső portréját rajzolta meg akkoriban szokatlan intellektuális érzékenységgel. A fehérterror áldozatává lett volt kecskeméti direktórium vezető kacskaringós szellemi pályáját rekonstruálva Romsics megint csak tabukat döntött. A század eleji messianisztikus forradalmiság szellemi-lelki forrásai között helye volt ugyanis annak a szociális érzékenységet kifejlesztő neokatolicizmusnak, valamint nemesi hazafiságnak is, melyet lelkesen vallott magáénak Buday Dezső élete korábbi szakaszain. Ez okból joggal tulajdonította tehát Romsics magának azt a szándékot, hogy amikor Buday egyéni életpályáját egészében áttekinti, sikerrel lép túl „a kegyelet diktálta általánosságok” unottig megszokott közhelyein.⁶

Az ígéretes pályakezdés tehát ekkor és így megtörtént, és ezt követően Romsics megkezdhette kiaknázni azon szakmai alkotó lehetőségeket, melyek immár előtte is megnyíltnak látszottak. Szintetizálás és biografizmus – e kettő együtt vezette őt tovább a tudósi pályán, melyek gyümölcsként születtek meg a tollából Bethlen István politikai életrajza, és megannyi Horthy-kori országtörténet.⁷ Az utóbbiakat tekintve 1982-ben megjelent könyvének volt (vagy lehetett) igazán döntő befolyása Romsics történelmi eszmélésére. Szakmai berobbanását ugyanis túl hamar követte az a sokkhatás, amit a könyv hetvenes évek végén elkészült kéziratáról munkahelyén, a Történettudományi Intézetben rendezett vita gyakorolt (gyakorolhatott) rá. Nem voltam ugyan jelen ezen a vitán, ám mint sokan mások, én is hallottam akkoriban felőle. Az történt, hogy a fiatal, de már szintézis írására felkért historikus váratlanul beleütközött a történelmi szakma akkortájt mérvadó képviselői jelentős részének a heves ellenállásába. A kérdés, mint már évek, sőt évtizedek óta mindig, ezúttal is a Horthy-kort illető „helyes” elvi megítélés körül forgott. A pályakezdő történész szőnyegen heverő munkája kapcsán, és kifejezetten annak rovására hirtelenjében felszínre csapó heves indulatok valójában a történész szakma szüntelen belső ideológiai feszültségeiből, s nem Romsics meggondolatlanul provokatív fellépéséből fakadtak. A Magyar História könyvsorozatban *Ellenforradalom és konszolidáció* címmel utóbb megjelent művet⁸ olvasva már akkor érthetetlennek tűnt számomra és másoknak is a kézirat korábbi heves fogadtatása. Igaz, Romsics Horthy-korral kapcsolatos elvi álláspontja, melyen azóta sem módosított egyébként érdemben, holott 1989 óta igen sok történész fordított hátat korábbi szakmai meggyőződésének, nem mindenben felelt meg a mainstream marxista történetírás korabeli kánonjának. Ám most nem is ez a számunkra elsősorban érdekes kérdés, hanem, hogy miként befolyásolta a későbbiek során az említett esemény az ígéretes

⁵ Előzőleg külön kötetben tette közzé a kérdés teljes helyi forrásanyagát: Romsics Ignác, szerk.: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez. Kecskemét, 1976.

⁶ Uő: Neotomizmustól a proletárdiktatúráig (Buday Dezső portréjához). Valóság, 1978/3. 12–27.

⁷ Uő: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarországtudató Intézet, Bp., 1991. A Horthy-kori országtörténetek ugyanakkor rendre mások által szerkesztett gyűjteményes kötetekben láttak napvilágot.

⁸ Uő: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Gondolat, Bp., 1982.

szakmai karrier előtt álló tudóst. Úgy vélem, a származás és a sok vonásában sajátos pályakezdetés már érintett tényei mellett a Történettudományi Intézetben átélt eme vesszőfutás játszott és játszik talán mind a mai napig meghatározó szerepet Romsics tudósi és emberi habitusának az alakulásában. Mert milyennek is látom én Romsics Ignácot annak a pályatársnak a látószögéből, akit egy bizonyos szakmai és emberi közelség is egybeköt vele?

Az első fontos vonás, amit Romsics szakmai portréját rajzolgatva mindenképp ki szeretnék domborítani, a hagyományos politika- és diplomáciatörténeti érdeklődés és szemléletmód kizárólagossága. A klasszikus, valójában persze csak a 19. századi szakmai professzionalizáció eredményeként megszülető történész alakját látszik magára öltetni Romsics, annak a historikusnak, akit folyton a nagy történeti narratíva elbeszélésének lankadatlan vágya fűt. Már pályakezdőként vagyis meglehetősen korán próbálkozott a szintetizálással, és azóta is újra és újra ide tér vissza. Hadd emlékeztessenek a Bethlen könyve melletti másik ismert munkájára, az egyszerűs modern kori Magyarország története magnum opusára, vagy a Kelet-Közép- és Délkelet-Európa 19–20. századi historikumáról írt, eredetileg egyetemi előadásként elhangzott, kötetére.⁹ Számomra, aki meggyőződéssel vallom, hogy elmúlni látszik a nagy történeti narratívák kora, elgondolkodtató Romsics makacs szintetizálási törekvése. Cáfolják-e vajon az utóbbi években írt összefoglaló munkái azt a ma mind szélesebb körökben osztott feltevést, hogy – mint Lyotard kijelentette – a nagy elbeszélésekkel szemben napjainkban mind erősebb bennünk a bizalmatlanság érzése. Úgy vélem, hogy részben igen, részben viszont nem.

Annyiban kétségtől kívül igen, amennyiben ezen munkái vitathatatlanul nagy olvasói sikere kézzelfoghatóan jelzi: a szélesebb és egyúttal a szűkebb (tehát a szakmai) közönség egyaránt igényli még a nagy elbeszélést. Romsics hűséges olvasójaként (és szigorú bírálójaként) ugyanakkor mégis azt gondolom, hogy szóban forgó műveiben nem képes megvalósítani a nagy elbeszélés eredeti eszményét. Nem, mivel az állam (vagyis a politika és a diplomácia) fogalmi bázisán megmaradva, ahhoz ragaszkodva, nem beszélheti el immár teljes értékűen a múltat. Nem arról van persze szó, hogy ne tematizálna Romsics a gazdaság, a társadalom, a kultúra és az ideológia historikumát. Természetesen nem hiányzik munkáiból az arra irányuló jogos törekvés, hogy mindazt belefoglalja extenzív országtörténeti narratívájába, melynek egy szintézisben valóban ott a helye. Nem is a terjedelmi extenzióval, sokkal inkább a koncepcionális építménnyel van inkább gond. Hiszen, ha elismerjük, mondjuk, a gazdaság vagy a társadalom bizonyos fokú, sőt messzemenő autonómiáját, semmi sem indokolja többé, hogy emlékezetre méltó tényeiket mindenáron beleszusakoljuk a politikátörténet általános fogalmi sémáiba, és nekik alárendelt módon beszéljük el ezeket a történeteket. Úgy vélem, ha ezt tesszük, megerősöljük a valóságot, és bizonyosan látszólagos csupán az így elérni vágyott teljesség.

Hogy mennyire korlátozott az ezúton megcélzott történetírói holizmus, azt egyetlen példa segítségével igyekszem érzékeltetni. A *trianoni békeszerződés* című remek összefoglaló munkájában Romsics külön figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy mi lehet az oka annak, miszerint a 20. század első két évtizedében (és különösen a háború során) gyökeresen megváltozott a nyugati antant hatalmak Osztrák-Magyar Monarchiával szem-

⁹ Uő: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 1999.; Uő: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág, Bp., 1998.

beni magatartása. Korábban nem gondoltak ugyanis komolyan arra, hogy a Habsburg-birodalom e kései és némiképp modernizált képződményét teljességgel és végérvényesen likvidálják. Romsics megállapítja: az angolokat a német Mitteleuropa tervek, vagyis a burkolt német gyarmatosító törekvések, a franciákat viszont az orosz forradalom (és a forradalom tovaterjedésének a lehetősége) rémisztette meg oly mértékben, hogy végül eldöntötték, az Osztrák-Magyar Monarchiának pedig végképp el kell tűnnie Európa színteréről. Magyarán: a nagyhatalmi erőviszonyok percepciójának a módosulása vezette őket, amikor tevőlegesen is „hozzájárultak” a nemzetállami kisállamok birodalombomlasztó tevékenységének a végső sikeréhez.¹⁰

Ez a mondhatni szűken politika- és diplomáciatörténeti argumentáció azonban – meggyőződésem szerint – nem magyarázza meg kellőképpen azt, ami a Monarchiával és benne a királyi Magyarországgal akkor történt. Nem, mivel fájóan hiányzik az iménti gondolatmenetből az ideológia- és mentalitástörténeti megfontolás, vagyis az a mélyebb belátás, hogy az ebből a forrásból fakadó készletések is mennyire hozzájárultak a Habsburg-birodalom változóban lévő nyugati megítéléséhez. Arra gondolok, hogy a nemzeti elv előretörése, helyesebben, hogy megtörtént a szakítás a liberális küszöbvel 19. századi átható hagyományával és persze az etnikai nemzetfogalom ezzel összefüggő térnyerése szintén szükséges, ha egymagában nem is elégséges feltétele a sorsdöntő változásnak.¹¹ E nélkül ugyanis be sem következhetett volna a nemzeti önrendelkezés elvének a wilsonizmusban jelentkező diadala, amely a birodalom nemzetiesítése vagyis kis nemzetállamokra való szétdarabolása előtt egyengette az utat.

Az idézett példa arra szolgált csupán, hogy megpróbáljam nyomatékosítani: a kizárólagosan politika- és diplomáciatörténeti fogalmi keret akár még az érintett esetben is könnyen gátat állíthat mindennemű történeti egész egyben láthatásának és egyben láttatásának. Ezért is nevezem Romsicsot, természetesen csak a jellemzés és legkevésbé sem a minősítés szándékával, hagyományos eszményeket magáénak valló történetírónak. Amihez azonban a továbbiakban még hozzájárul, hogy legbensőbb meggyőződése szerint a tudomány alkalmas igazán a múlt mitikus értelmezésének hatékony cáfolatára. Mint írja: „A kitartó kutatás, a feltárt adatok alávételése különböző verifikációs eljárásoknak, a körültekintően értelmezett – és időről időre újraértelmezett – tények folyamatos rendszerezése a történetst olyan tudás birtokába juttathatja, amely múltértelmezéseit kitüntetett jelentőséggel ruházza fel, őt magát pedig alkalmassá teszi arra, hogy a társadalom történeti tudatát foglalkoztató, jellemzően ideológiailag meghatározott kérdésekhez is megalapozottan szólhasson hozzá.”¹² Talán akkor is eme nyilvánvalóan aufklérista ethosz diktál számára, amikor témát választ magának; ez állhat tehát a mögött is, hogy nagy előszeretettel ír monográfiát – a mitizáló történelemszemlélet könnyű prédájául szolgáló – történeti

¹⁰ Uő: A trianoni békeszerződés. Osiris, Bp., 2001. 55–61. A kérdésnek szentelt és korábban megjelent tanulmánykötete: Uő: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996.

¹¹ Ehhez alapvető, E. J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások. Maecenas, Bp., 1997. különösen 129–166.

¹² Romsics Ignác: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Uő, szerk.: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről. Osiris, Bp., 2002. 26.

problémákról, mint amilyen Trianon kérdése vagy az 1989-es rendszerváltás eseménysora.¹³

A historikus és a személyiség további fontos közös vonása a mindenkori megfontolt-ság, a talán rejtőzködésre való hajlamként is minősíthető szellemi beállítottság. Személye-sen nem egyszer tapasztaltam, hogy Romsics a neki feltett kérdésre legszívesebben vi-szontkérdéssel válaszol, s időnként így végül el is kerüli, hogy feleljen a kérdésre. Hogy érhető azonban tetten ez a szemérmesség a gondolkodó Romsicsnál? A történetírói reto-rika problémáját vizsgálva a rejtjelező beszéd példájaként épp tőle, közelebről a *Magyar-ország története a XX. század* című munkából vettem a bizonyító példát. Annak alapján végül arra következtettem, hogy Romsics szeret a *sorok között írni*. A Leo Strauss által ér-zékletesen bemutatott megnyilatkozási mód arra az esetre vonatkozik, amikor különféle retorikai fordulatok és eszközök ügyes használatával, burkoltan adja tudtunkra a meg-szólaló a valódi véleményét. Úgy szólal meg tehát a nyilvánosság előtt, hogy szavait a ki-sebbséghez intézi, a többség előtt azonban ezt legalábbis palástolja; vagy oly módon üzen a többségnek, hogy a kisebbség, amely persze figyel a közölni kívánt mondandóra és vél-hetően nem is mindig helyesli, közvetlenül mégse emelhessen kifogást ellene. E szem-fényvesztés titka pedig nem más, mint hogy a vélt, az inkább csak sugalmazott mondani-való nem a szavak szó szerinti értelméből, hanem egyebek közt a diskurzus széles körben hatni tudó hagyományából fakad. Ez történt a mondott esetben is.¹⁴

De mi rejlik vajon a dolog mélyén? Korábban már említettem az életút két számomra fontosnak tűnő mozzanatát, a származás és a pályakezdés egynemely sajátosságát, vala-mint, hogy milyen merev elutasítás fogadta eleinte az önálló történeti koncepcióval fellépő fiatal historikust (amely azonban, tegyük hozzá gyorsan, később enyhült, majd teljesen meg is szűnt). Úgy vélem, ennek is, annak is van vagy lehet bizonyos szerepe a rejtőzkö-dési hajlam kialakulásában és későbbi állandósulásában. Az a végeredményben nagyívű mobilitás, amely Romsics személyes életútjának bizonynal az egyik meghatározó élménye, továbbá a hamarjában megtapasztalt „közegellenállás”, amely a hetvenes évek végén ma-nifestálódott – közösen szilárdította meg a személyiség legbelső magvában a történész Romsicsra is jellemzőnek talált karaktervonást.

Minden bizonnyal jó adag racionális bölcsesség is rejlik azonban mindezek háta mö-gött. Abban a tudományos világban, ahol az intézményesen nyugtázott (tehát visszaiga-zolt) szakmai karriert döntően a gerontokrácia által megszabott szempontok határozzák meg (a magyar történetírásban legalábbis ilyenek a ma uralkodó állapotok), Romsics pél-dátlanul sikeres tudományos pályafutása,¹⁵ a vitathatatlan meritokratikus értékek mellett sokat köszönhet ennek a megfontolt szellemi magatartásnak is.

Romsics Ignác minden bizonnyal az egyik legismertebb történész manapság a széle-sebb hazai nagyközönség szemében. Ami nem utolsósorban abból a szerepfelfogásból is fakad, melynek egészen fiatalon így adott hangot. „A szakma nem óhajtja a közönség ke-gyeit keresni, a közönség pedig fütyül a szakma véleményére. Napjainkban (az 1970-es években – Gy. G.) mindkét részről van elmozdulás, de hogy mikor találkoznak, erre nézve

¹³ Legújabb könyve: Uő: Volt egyszer egy rendszerváltás. Rubicon, Bp., 2003.

¹⁴ Bővebben Gyáni Gábor: Posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 47–55.

¹⁵ Ne feledjük: a történészek között ma szokatlanul fiatalon, 50 éves korában lett akadémikus.

nem merek jóslásokba bocsátkozni. Én mindenesetre szeretnék az egyik közvetítő lenni.”¹⁶ Ennek a közvetítő szerepnek a betöltését célzó folytonos készenlét az oka, hogy az általánosan elismert szaktekintély autoritásával, vagyis mindenkor „megalapozottan” szól hozzá „a társadalom történeti tudatát foglalkoztató, jellemzően ideológiailag meghatározott kérdésekhez”.¹⁷

¹⁶ Történészek felelnek. Romsics Ignác. *Mozgó Világ*, 1979/5. október, 125.

¹⁷ Romsics Ignác: i. m. (2002) 26.